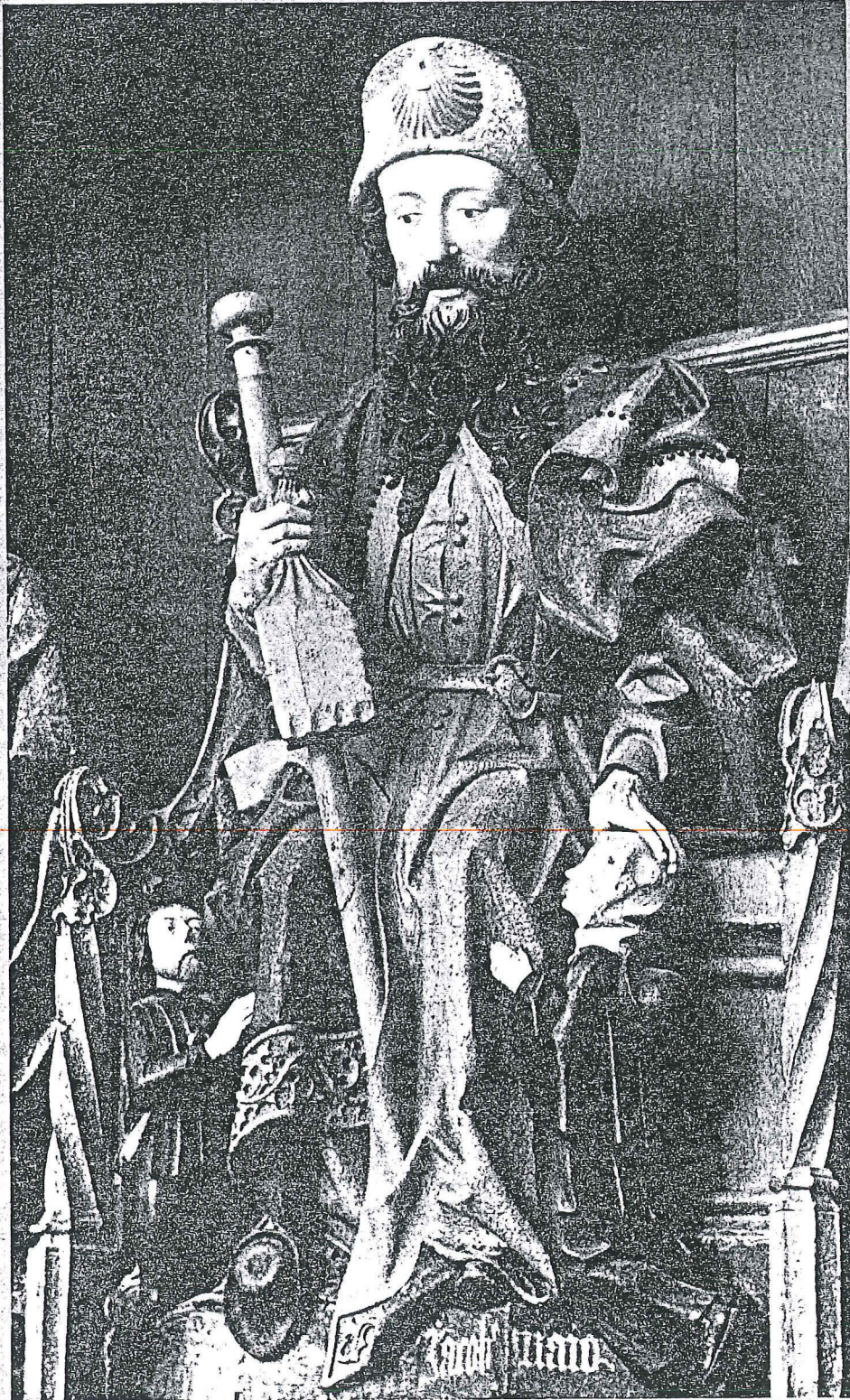

AVE

R. M. Kemperink

Pelgrimsinsignes uit Amersfoort

*In dit artikel gaat de auteur dieper in op een begeleidend verschijnsel van de middel-
eeuwse pelgrimages: de pelgrimsinsignes. In het bijzonder behandelt hij die van de stad
Amersfoort.*

1. *Sint Jacobus als pelgrim met onder andere pelgrimsstaf, pelgrimsmantel en pelgrimshoed. Op de hoed de jakobschelp. Middenfiguur van het Jacobusaltaar in de St.-Nicolaikirche te Kalkar, toegeschreven aan Dries Holthuys, ca. 1503.*

De late middeleeuwen kenden een opvallende toename van pelgrimages. Niet alleen oude en gerenommeerde pelgrimsoorden als Rome, Jeruzalem en Santiago trokken grote scharen bedevaartgangers, ook plaatsen dicht bij huis als Brugge, Amsterdam, 's-Hertogenbosch en Kevelaer waren bijzonder geliefd. En niet zelden had de pelgrim als herinnering aan zijn vrome reis bij zijn thuiskomst een insigne op hoed of jas bevestigd: een pelgrimstekens, meestal van tin, uit de plaats van verering.

Een pelgrimsteken was in de middeleeuwen niet zo maar een reissouvenir. Het werd beschouwd als een religieus voorwerp. Onderweg stempelde het de drager of draagster tot pelgrim, zoals ook staf en ransel, mantel (men denke aan ons woord 'pelerine') en pelgrimshoed; het bood bescherming tegen de gevaren op reis. Was de pelgrim thuis gekomen, dan was het insigne een afweermiddel tegen ziekte en ander onheil; men hing het op aan de wand of boven de ingang van woning of stal. Om dezelfde reden werden pelgrimstekens nogal eens afgegoten op torenklokken. Soms was in het insigne een convex spiegeltje bevat, waarin het voorwerp van verering, bij voorbeeld de relikwie van een heilige, gespiegeld was geweest.

Pelgrimstekens zijn in ieder geval sinds de 12de eeuw aanwijsbaar. Een overbekend insigne was de jakobschelp, het teken van Santiago de Compostela, waar het gebeente van de apostel Jacobus werd vereerd. Rome had een insigne met de apostelen Petrus en Paulus. Dit werd echter na de 13de eeuw verdrongen door een afbeelding, veelal op papier of perkament, van de Vera-ikoon, de beeltenis van het gezicht van Jezus op de zweetdoek van Veronica. De meeste middeleeuwse pelgrimstekens zijn echter van tin met een hoog percentage lood en laten in reliëf een ajour-voorstelling zien van de vereerde relieken, de heilige in kwestie of de gebeurtenis die tot verering aanleiding gaf.

Het was echte massawaar, want de bedevaart was in de late middeleeuwen een massaverschijnsel geworden ondanks de vele kritiek erop, ook van kerkelijke zijde. Te Einsiedeln in Zwitserland, een belangrijk centrum van Maria-verering, werden in 1466 binnen veertien dagen 130 000 insignes verkocht.

De tekens goot men in een mal van lei- of speksteen, soms van metaal. Een gaaf exemplaar van een dergelijke mal, bestemd voor een vermoedelijk Brussels spiegelsigne, is bewaard gebleven. Bij het gieten werd de mal afgedekt met een meestal vlakke plaat, waardoor de insignes gewoonlijk slechts aan één zijde bewerkt zijn. Aanmaak en verkoop waren doorgaans een zaak van een geestelijke instantie. Zo verleende in 1210 Bertrand de Chalençon, bisschop van Le Puy, aan het Hôtel-Dieu, het grote hospitaal naast zijn

kathedraal, het alleenrecht tot het maken van loden of tinnen pelgrimstekens. In 1452 besloot de raad van Amersfoort, dat alleen zij die toestemming hadden van de kerkmeesters van de Sint-Joriskerk, de parochiekerk van de stad, pelgrimsinsignes mochten verhandelen. Overtredingen van het monopolie kwamen echter dikwijls voor. Al in 1225 werden in Le Puy twee personen om die reden geëxcommuniceerd. De Amersfoortse magistraat eiste in zulke gevallen een boete van twee Beierse guldens.

Amersfoort was in de tweede helft van de 15de eeuw een pelgrimsoord van meer dan lokale betekenis. Het hoort thuis in de vooral sinds de 13de eeuw sterk groeiende rij van Maria-vereringsplaatsen als Scherpenheuvel, 's-Hertogenbosch en Kevelaer, waar miraculeuze Maria-beelden scharen vereerders trokken. In

2. *Sint Sebaldus als pelgrim. Op zijn hoed vier pelgrimstekens, waaronder een spiegelsigne en een afbeelding van de Vera-ikoon. Detail van een altaarstuk afkomstig uit het voormalige Augustijnerklooster te Neurenberg.*

3. Gietvorm van leisteen voor een vermoedelijk Brussels spiegelinsigne (15de eeuw), waarop van links naar rechts: Sint Cornelius met hoorn en kruisstaf, Sint Gudula met een kaars en Sint Gertrudis van Nijvel met een kromstaf. Een duivel tracht de kaars van Sint Gudula uit te blazen, maar een engel verhindert dit. Onder de voorstelling zijn de gietkanalen duidelijk herkenbaar. Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.

Amersfoort werd het bewuste beeldje eind 1444 gevonden in de stadsbuitengracht. Hoe dat gebeurde en hoe het beeldje in de gracht terecht was gekomen, wordt verteld in een kloosterkroniek, waarvan het betreffende gedeelte omstreeks 1500 moet zijn neergeschreven en die fragmentarisch is overgeleverd in een vroeg-17de-eeuws handschrift van de Amersfoortse notaris Johan van Ingen. Daarnaast bestaat er nog een berijmde versie over het vinden van het mirakelbeeldje.

Rond Kerstmis 1444 kreeg een Amersfoorts dienstmeisje, Griet Albert Ghisen, in haar slaap tot drie keer toe van Maria bevel op te staan en de stad uit te gaan. Buiten de poort zou zij in de stadsgracht, die stevig lag dichtgevroren, onder het ijs een Mariabeeldje vinden, 'twelck met de stroom nijet wech en dreeff, nocthe oock nijet te gronde en ginck, maer in dat lopende water bleef stil ende onbeweechlick staen'. Toen zij zich ten slotte naar de aangegeven plaats begaf, trof ze er inderdaad het beeldje aan. Ze bracht het naar haar biechtvader, en nadat er zich in zijn huis 'merckelicke mirakelen' hadden voorgedaan, kreeg het beeldje een plaats in de Onze-Lieve-Vrouwekapel, 'daer van naebij en van verre veel personen in pelgrimage sijn gecommen ende veel mirakelen geschiedt'.

Hoe was het Mariabeeldje in de gracht terechtgekomen? Een meisje uit Nijkerk, Geertgen Arents, was kort tevoren naar Amersfoort gereisd. Ze zou intreden in het Sint-Agnietenconvent, één van de drie vrouwenkloosters die de stad toen rijk was. Het dankte zijn ontstaan aan de Moderne Devotie. Onder haar bagage had zij een heel eenvoudig Mariabeeldje. Wat zouden de zusters daarvan wel zeggen? En 'met onbedachticheydt' wierp zij het in de stadsgracht vóór ze door de Kamperbuitenpoort de stad binnenging.

Tot zover het mirakelverhaal. Amersfoort, waar al een plaatselijke Mariaverering bestond, werd een bedevaartsoord waarheen van heinde en ver talrijke pelgrims hun weg zochten. 'Om die scone vertroestingen, myraculen, gratien / Soe

4. Amersfoorts pelgrimsteken. Hoogte 57 mm, breedte 40 mm. Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.

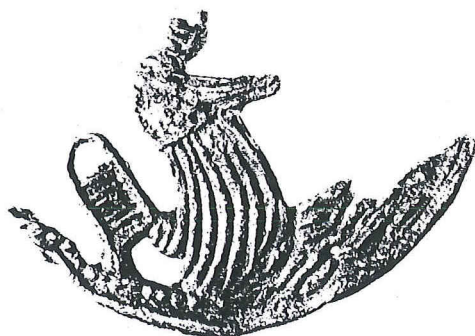
5. Amersfoorts pelgrimsteken, gevonden te Amsterdam. Hoogte 43 mm, breedte 32 mm. Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.

coemen hier pillegrim van verre natien / Te water, te land, doer bosch, doer heyde'. dichtte de onbekende dichter. De Vrouwevaart op de zondag voor Pinksteren, wanneer het mirakelbeeldje werd rondgedragen, werd een jaarlijks hoogtepunt in het stedelijk leven. Er was een jaarmarkt aan verbonden, evenals een kermis, een niet ongebruikelijke combinatie. In 1457 nam de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, aan de processie deel, samen met zijn collega van Osnabrück. Het *Mirakelboeck Onser Liever Vrouwen 't Amersfoert*, waarin tussen 1444 en 1545 542 miraculeuze gebedsverhoringen werden opgetekend, vermeldt onder andere pelgrims uit Keulen, Münster, Bremen, Hamburg, Danzig, Noorwegen, Engeland, Vlaanderen, Antwerpen, Brussel en Parijs. Velen kwamen vanwege ziekten of zaken die op een of andere manier met water te maken hadden, zoals Jan van Essen uit Deventer, die bij een dreigende schipbreuk zijn metgezellen

aanspoorde Onze-Lieve-Vrouw van Amersfoort aan te roepen, 'die welck inden water gevonden was ende grote mirakelen doot int water'. Maar ook anderen zochten en vonden hulp. Strafbedevoarten naar Amersfoort werden gedurende ongeveer dezelfde periode onder meer opgelegd in Antwerpen, Goes, Den Briel, Rotterdam, Haarlem en Amsterdam. In Schiedam en Gouda spande Amersfoort als bestemming van een opgelegde bedevaart binnen de Nederlanden zelfs de kroon. Van de gelden die de pelgrims offerden, werd in betrekkelijk korte tijd, niet veel meer dan vijftig jaar, de Onze-Lieve-Vrouwetoren gebouwd, waarvan

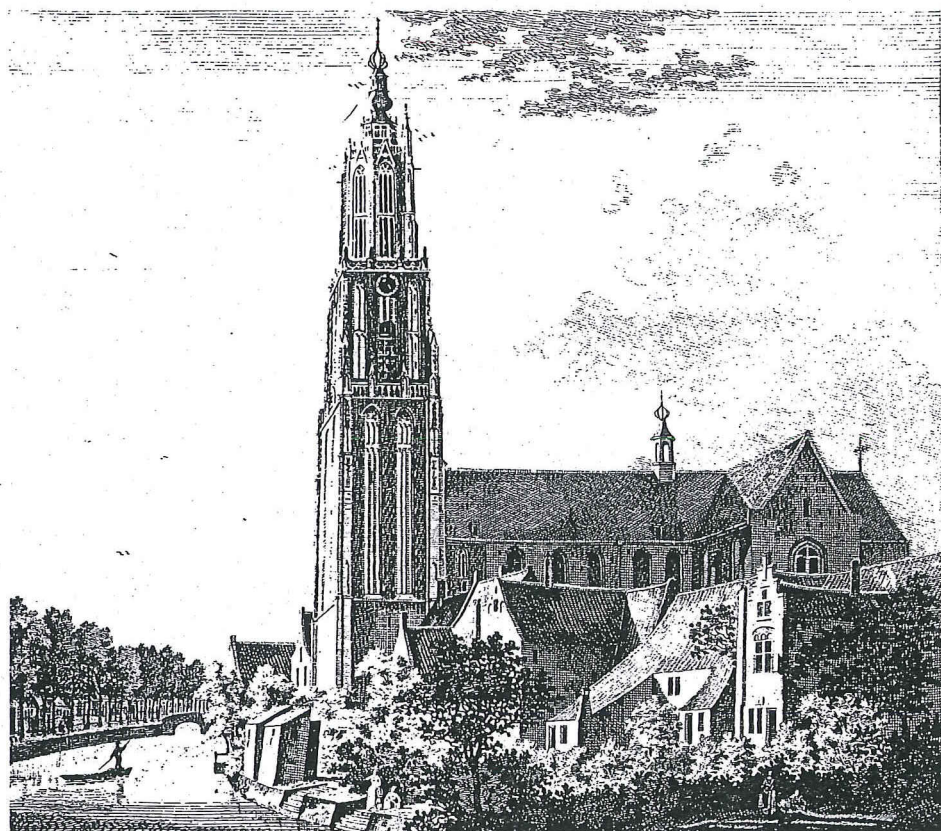
het ranke silhouet nog altijd het stadsbeeld beheerst. Aan de talrijke ex-voto's herinnert nog de naam Krankeledenstraat.

Van al die pelgrims, of ze nu kwamen voor genezing, de vervulling van een gelofte, ter voldoening van een hun door het gerecht opgelegde straf, of gewoon om maar een reisdoel te hebben, zullen velen de thuisreis hebben aanvaard met een insigne van Onze-Lieve-Vrouw op de hoed of de mantel. Anders dan bij voorbeeld in Rijnland het geval is, zijn pelgrimstekens van Nederlandse oorden een zeldzaamheid. Ten noorden van de grote rivieren is

6. Fragment van een waarschijnlijk Amersfoorts pelgrimsteken, gevonden te Amsterdam. Grootste lengte 42 mm. Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.

7. De Amersfoortse Onze-Lieve-Vrouwekapel vóór de verwoesting in 1787, met de gelijknamige toren. Gravure uit 1759 van Paulus van Liender (1731–1797). Museum Flehite, Amersfoort.

het Amersfoortse teken tot op heden het enig bekende. Het eerste exemplaar werd een jaar of twintig geleden ontdekt in het Rotterdamse Museum Boymans-Van Beuningen door de Frankfurter hoogleraar Kurt Köster, een autoriteit op dit gebied. Later volgden vondsten in Diemen (op een stortplaats van grond uit Amsterdam) en in Mechelen. De aanleg van de oostlijn van de Amsterdamse metro, begonnen in 1972, zorgde voor nieuwe ver-

8. Overzicht van de thans bekende Amersfoortse pelgrimstekens en fragmenten daarvan.

Vindplaats	Jaar	Aantal	Collectie
?	?	1	Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam
Diemen	1966	1	Particuliere collectie
Mechelen	1975	1	Stedelijk Museum Hof van Busleyden, Mechelen
Amsterdam	1975/77	8	Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam
Waarschijnlijk Amersfoortse teken			
Amsterdam	1976	1	Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam

rassingen. Tussen 1975 en 1978 troffen stadsarcheoloog J. M. Baart en zijn medewerkers verschillende fragmenten en één vrijwel gaaf exemplaar van het Amersfoorts insigne.

Tot nu toe zijn twee typen van het pelgrimsteken bekend, terwijl een derde type waarschijnlijk is. De beide typen die met zekerheid aan Amersfoort zijn toe te schrijven, zijn opengewerkte insignes, waarop binnen een medaillon de vondst van het mirakel-beeldje is weergegeven. Griet Albert Ghisen buigt zich over de stadsgracht en haalt daaruit een gekroond beeldje van Maria en het Kind. Vóór haar een emmer waarin zij het beeldje zal wegdragen. Boven het tafereel bevindt zich een banderol in omgekeerde V-vorm, waarop in gotisch schrift 'Amersfoert MCCCCXIV'. De vorm van het medaillon en de ornamentering verschillen bij beide typen; ook de tekst is wat anders over de banderol verdeeld. Beide typen

hebben aan weerszijden de voor middeleeuwse pelgrimstekens karakteristieke bevestigingsogen.

Dat jaartal 1445 roept allicht vraagtekens op. Het slaat niet op de vervaardiging van het insigne – dat is bij pelgrimstekens ongebruikelijk – maar op het begin van de openbare verering van het mirakelbeeldje. Die begon op 'St Stevens dach' (26 december) 1444, toen het beeldje in de Onze-Lieve-Vrouwekapel werd opgesteld. Nu werd binnen het diocees Utrecht in de 15de eeuw naast het jaarbegin op 1 januari ook wel de kerststijl gehanteerd. De laatste december-dagen van 1444 konden dus al tot 1445 gerekend worden. Onze andere bronnen voor de vondst van het mirakelbeeldje volgen deze kerststijl overigens níét.

Behalve beide bovengenoemde typen van het Amersfoortse pelgrimsteken kwam uit de Amsterdamse bodem nog een fragment te voorschijn, dat waarschijnlijk als een derde type mag worden beschouwd. Op dit fragment is een enigszins gebogen vrouwengestalte te zien, de arm(en) naar voren gestrekt. Vóór haar is duidelijk water te herkennen, maar waar zich het mirakelbeeldje zou moeten bevinden, is het teken afgebroken. Achter de vrouw, anders dan op de andere insignes, een emmer. Hoewel ook het bovengedeelte van dit pelgrimsteken ontbreekt en van de banderol dan ook geen spoor te vinden is, mag op grond van de elementen gebogen vrouw, water en emmer verondersteld worden, dat het hier om een derde type van het Amersfoortse insigne gaat.

Met de pelgrimstekens, waarvan het oudste type waarschijnlijk al vrij kort na het vinden van het beeldje gegoten is, bezitten wij de vroegste iconografische voorstelling van het mirakelgebeuren. Een vergelijkbare weergave biedt een paneel van omstreeks 1500 in Museum Flehite te Amersfoort, waarop Griet Albert Ghisen het Mariabeeldje in de emmer wegdraagt. Op de achtergrond ziet men de stadsmuur met daarachter – geen ongebruikelijk anachronisme – de reeds voltooide Onze-Lieve-Vrouwetoren.

Ten slotte uit het *Mirakelboek* nog een geschiedenis waarin het pelgrimsteken zelf een grote rol speelt en die typerend is voor de bijzondere kracht die men aan dergelijke voorwerpen toeschreef. Een knechtje in Oosterhout is lood aan het smelten, maar hij komt materiaal tekort. Hij kan geen lood meer vinden, alleen een insigne van Onze-Lieve-Vrouw van Amersfoort. Hij smelt het om en giet het in de vorm, 'ende dat daer beseijden liep wert weder een teijken Onser L. Vrouwen'.

LITERATUUR OVER DE BEHANDELDE ONDERWERPEN

bijhalen, begrijpen we niet goed. Uiteraard heeft hij volstrekt gelijk wanneer hij wijst op de sterke band tussen sociale en economische geschiedenis, maar dan had hij én titel, én opzet, én inhoud van zijn publikatie moeten aanpassen. Bij lezing van de laatste paragrafen van deel III (onderdelen van de economische geschiedenis – waar is de monetaire geschiedenis?; onderzoek en vormgeving in economische geschiedenis) leert men dat het hoofdzakelijk voor een Nederlands publiek geschreven is.

Bläsings publikatie is een uitgegeven college-dictaat (van de Katholieke Hogeschool te Tilburg). Vandaar het vele citeren, het veel ontleenen aan derden, vandaar ook het door de schrijver zo pregnant gestelde probleem van subjectiviteit en selectie. Een uitgegeven dictaat heeft zeker voordelen: korte hoofdstukken, een leesbare stijl, goede structuur, afwezigheid van een vermoedend voetnotenapparaat, reductie tot het essentiële, handig overkomende herhalingsopgaven ('terugkoppeling' als vertaling van 'feedback?'). Maar uiteraard heeft de publikatie van een bewerkte cursustekst ook haar nadelen. Hegel schreef reeds in 1829 dat de stijl van een handboek dikwijls niet anders dan *gedrängt, formell und abstrakt bleiben kann* en dat het hoort tot de aard van een handleiding *erst durch den mündlichen Vortrag die nötigen Erläuterungen zu erhalten*. De meeste lezers van Bläsings boek behoren jammer genoeg niet tot zijn toehoorders en zullen daarom links en rechts een woordje nadere uitleg ontberen, vooral daar waar de auteur zich bevindt op het drijfzandgebied tussen beperktheid tot het essentiële en onbegrijpelijkheid voor de buitenstaander. Zo komen bepaalde uitspraken of uitleggingen bij wijlen vrij simplistisch over (hermeneutiek = uitlegkunde p. 8; M. Foucaults structuralisme p. 140; de Nietzscheaanse analyse van de geschiedenis p. 15); andere hebben een apodictische toon en prikkelen als het ware tot tegenspraak (de uitspraak omtrent de fundamentele zwakheid van het historisch marxistisch-leninistisch uitgangspunt p. 11–12; de evaluatie van de scholastieke bijdrage tot het economisch denken p. 83); één enkele keer is een analyse onduidelijk (aard van K. Poppers wetenschapskritiek p. 40–41). In paragraaf 1.4 had men wellicht een uiteenzetting van de beroemde historische kritiek (in zijn diverse soorten) verwacht, ongetwijfeld een confrontatie waaruit neofieten iets zouden kunnen leren. Maar het is nu eenmaal moeilijk schrijven voor ieders goesting.

Schrijver is zeer goed gedocumenteerd, en dit zowel op het vlak van de geschiedenis, als van de economie en de wetenschapskritiek. Enkele publikaties kunnen wellicht in een tweede uitgave geïntegreerd worden: K. Van Isacker, *Geschiedenis voor mensen* (Antwerpen 1964) (vooral voor deel I), J. Hicks, *A Theory of Economic History*, (Oxford, 1969) (bij voorbeeld het eerste hoofdstuk (vooral voor deel II), en de diverse publikaties van de Belgische wijsgeer-historicus P. Janssens betreffende de epistemologie en methodologie van de economische geschiedenis.

Voorgaande op- en aanmerkingen doen geenszins afbreuk aan de waarde van de bundel en doen slechts uitkomen dat wij de recente publikatie van dr. Bläsing met veel interesse hebben gelezen. Wij durven dan ook zeggen: een publikatie, elk geïnteresseerde in de economische geschiedenis, warm aanbevolen.

Erik Aerts

PLUTARCHUS EN ZIJN OPVATTINGEN OVER GESCHIEDENIS EN POLITIEK, DOOR G. J. D. AALDERS H. WZN.

Plutarchus' werken zijn onder meer uitgegeven in de Bibliotheca Teubneriana, de Collection Budé (met Franse vertaling) en de Loeb Classical Library (met Engelse vertaling). Men pleegt Plutarchus' levensbeschrijvingen te citeren naar hoofdstukken en paragrafen, de *Moralia* naar de pagina's en de secties daarvan in de uitgave van Xyländer (W. Holtzman) van 1570.

Sinds de 16de eeuw zijn er tal van vertalingen van zijn werken verschenen, zowel rechtstreeks uit het Grieks als uit de vertaling van Amyot. Van de Nederlandse vertalingen noem ik die van E. Wassenbergh en H. Bosscha in 13 delen, Amsterdam 1789–1809, herd. Dordrecht 1825–29, H. B. Sterjnga Kuijper, *Plutarchus, Levens* (Amsterdam 1896); W. P. Theunissen, bloemlezing (Haarlem 1950); A. J. Koster, bloemlezing uit de *Moralia* (Amsterdam 1954); W. P. Theunissen, *Vier biografieën (Artaxerxes II, Aratos, Galba en Otho)* (Bussum 1969); G. J. de Vries, *Demetrius, Antonius* (Bussum 1972). Gedurende de laatste halve eeuw zijn tal van levens van Plutarchus het onderwerp geweest van dissertaties van Nederlandse classici; vele van deze proefschriften bieden ook een Nederlandse vertaling. Over Plutarchus en zijn werken handelen onder meer: K. Ziegler, *Plutarchos von Chaironeia* (Stuttgart 1964) (oorspronkelijk artikel in de *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 21 (1951), met addenda); en voorts: R. Hirzel, *Plutarch*, (Leipzig 1912); J. J. Hartman, *De avondzon des heidendoms. Leven en werken van den wijze van Chaeronea*, (Leiden 1910, 2de druk 1912, 3e druk 1924); idem, *De Plutarcho scriptore et philosopho* (Leiden 1916); H. Weber, *Die Staats- und Rechtslehre Plutarchs von Chaironeia* (Bonn 1959); R. H. Barrow, *Plutarch and his Times* (Londen 1967); C. P. Jones, *Plutarch and Rome*, (Oxford 1971); D. A. Russell, *Plutarch's Biographies*, (Londen 1974).

Voor de Griekse biografie ziet men onder anderen F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*, Leipzig 1901); H. Erbse, Die Bedeutung der Synkrisis in den Parallelbiographien Plutarchs, in: *Hermes* 84 (1956), p. 398 e.v.; A. Dihle, *Studien zur griechischen Biographie* (Abh. Ak. d. Wiss. Göttingen, phil.-hist. Kl. III, 37) (Göttingen 1956); Voor Shakespeare en Plutarchus zij verwezen naar G. Highet, *The Classical Tradition* (1949, reprint Londen 1967), p. 210 ev.

VAN BEWAARPLAATS TOT GENEESKUNDIG GESTICHT, DOOR J. M. W. BINNEVELD.

P. van der Esch, *Geschiedenis van het Staats-toezicht op krankzinnigen* (2 dln) (z.p., z.j.) Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne; Deventer, J. van, *Krankzinnigenverpleging*

in de eerste helft der vorige eeuw (Amsterdam 1901); Querido, A., *Krankzinnigenrecht* (Haarlem 1939); Binneveld, J. M. W. en van Lieburg, M. J., De ontwikkeling van de psychiatrische therapie in het Rotterdams Krankzinnigen-gesticht (1800–1861), in: *Tijdschrift Geschiedenis Geneeskunde, Natuurw. Wisk. Techn.*, I, 1978; idem, De eerste psychiatrische revolutie in Nederland. Een revolutie die niemand wilde, in: *Tijdschrift Psychiatrie*, 20 (1978).

PELGRIMSINSIGNES UIT AMERSFOORT, door R. M. KEMPERINK.

Over pelgrimstochten gedurende de middeleeuwen bestaat een uitvoerige literatuur. Ik noem hier R. Oursel, *Les pèlerins du Moyen Age. Les hommes, les chemins, les sanctuaires* (Paris 1963), en J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten* (Bussum 1974). Over strafbedevaarten dezelfde auteur, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300-ca 1550)* (Assen/Amsterdam 1978). Over pelgrimstekens vgl. K. Klösterl, Mitteralterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien, in: *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400*, Teil I (Ausstellungskatalog) (Köln 1972), p. 146–160. Verder dezelfde auteur, *Pilgerzeichen-Studien. Neue Beiträge zur Kenntnis eines mittelalterlichen Massenartikels und seiner Überlieferungsformen*, in: S. Joost (ed.), *Bibliotheca docet. Festgabe für Carl Wehmer* (Amsterdam 1963), p. 77–100, en B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland* (Lochem 1978²), p. 199–207. Beide laatste werken ook uitvoerig over het Amersfoortse insigne. Het mirakel van Amersfoort werd beschreven in J. van Ingen, 'Geschiedenissen' (ed. J. H. P. Kemperink), *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht LXXIV* (1957), speciaal p. 42–44. De berijmde versie bezorgde A. van Duinkerken onder de titel Maria ter Eem, *De Gemeenschap X* (1934), p. 556–565. P. Lukkenauer verzorgde het *Mirakelboek Onser Liever Vrouwen t' Amersfoort* (Amersfoort 1946). Aanvullende informatie over de bedevaart naar Amersfoort bij J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel 1975), p. 67–69. Een uitvoerige beschrijving van de tot nu toe bekende Amersfoortse insignes bij R. M. Kemperink, *Amersfoortse pelgrimstekens, Flehite, Tijdschrift voor verleden en heden van Oost Utrecht XII* (1980), p. 54–57.

PARIS, 20 JULI 1944, door A. KORTHALS ALTES. Typescripten van dr. G. Freiherr von Falkenhäusen en dr. F. Freiherr von Teuchert, die zich bevinden op het Institut für Zeitgeschichte, Stuttgart; typescript van dr. W. Bargatzky op het Hoover Institution, Stanford, Typescripten van de verhoeren van Neurenberg, van W. Keitel (ook in *Nazi-Conspiracy and Agression*, Supplement B, 1948) en A. Jodl; Briefwisseling en gesprekken van de auteur met dr. H. Speidel, dr. W. Bargatzky, dr. G. Freiherr von Falkenhäusen en dr. Ina Saame-Speidel; briefwisseling W. Cave-Brown/Bargatzky; en voorts als gepubliceerde bronnen: H. Speidel, *Invasion 1944* (1949); D. Young, *Rommel* (1950); Strölin, *Verräter oder Patriotten* (1952); H. Krausnick, *Viertel Jahresheft Zeitgeschichte* 1953, p. 65–70; Ch. Wilmot, *Struggle for Europe* (1952); W. Ritter von Schramm, *Der 20ste Juli*